

RECEPCIÓ ÉS JOGELMÉLET¹

Laudáció

CS. KISS LAJOS
egyetemi tanár (ELTE ÁJK)

A Varga Csaba professzor úr tiszteletére rendezett tudományos konferencia címe csak közvetve jelzi azt, ami előadásom témaválasztása. Az ünnepelt a magyar jogfilozófiai hagyomány szellemét követte és követi ma is, amikor kiterjedt tudományos munkásságának minden területén a folytonos párbeszéd és személyes jelenlét formájában eleven kapcsolat tartott az euroatlanti jogfilozófia főáramlataival, és az adott szellemtörténeti helyzetekben megújuló kísérletet tett az európai és magyar jogelméleti hagyomány egyesítésére. A külső és belső jogelméleti recepció összekapcsolása azonban nem volt könnyű vállalkozás. Mint köztudott, az igazi nehézség elsősorban nem is e vállalkozás méreteiben, a befogadni kívánt irányzatok és művek komplexitásában rejlett, hanem a korhelyzetből eredően a recepció kétirányú veszélyességében. Varga Csaba recepciós törekvéseinek inspirálója, a nagy kihívás – mint azt a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus jogelméletével való, egész életén keresztül folytatott ideológiai- és tudománykritikai vitája egyértelműen jelezi – a totalitarizmus-tapasztalat, az a társadalmi-politikai, szellemi-kulturális trauma és törés, amelyet az egypártállamszocializmus totalitárius korszaka okozott az európai, döntően angolszász és német irányultságú magyar jogfilozófiai hagyomány folytonosságának megszakításával.² Varga Csaba számára a jogelméleti kutatásban és oktatásban e trauma filozófiai-tudományos diagnózisa, a tragikus „törés” megszüntetése életre szóló feladattá vált, ösztönző erővé, amely valamilyen formában minden írásában jelen van. Így, háttérösszefüggésüket

¹ Varga Csabát 70. születésnapja alkalmából köszöntő írásunk a magyar jogtudomány helyzetét a recepció és az államelmélet problémái felől tárgyaló *OTKA K 76117* számú kutatási programjának keretében készült.

² A marxizmus-leninizmus-sztálinizmus jogelméletének tudománykritikai értelmezéséhez lásd VARGA CSABA: *A jog társadalomelmélete felé*. Budapest, 1999, Tempus program, 3–70.; VARGA CSABA: *A jog mint folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999, 21–41.; VARGA CSABA: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Visszatekintés. In VARGA CSABA: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest: Szent István Társulat, 2004, 251–340.

tekintve, ezek az írások végső soron a totalitárius tapasztalat jogfilozófiai feldolgozásának tekinthetők, amelyek összességükben e törés következményeinek felszámolására, a folytonosság új emergenciaszinten való helyreállítására irányuló alapvető szellemi törekvést dokumentálják. S egyúttal persze arról is tudósítanak, hasonlóan a 60-as, 70-es évek jogtudósi-jogfilozófusi generációjának párhuzamos teljesítményeihez, hogy a kettős feladat végrehajtása – nevezetesen a hagyomány helyreállítása és őrzése, valamint e hagyomány önállóságának, eredetiségének, pluralításra való nyitottságának bizonyításával az euroatlanti kultúrkör jogtudományába történő visszatérés szellemi feltételeinek a megteremtése – milyen nehéz, generációk közötti együttműködést igénylően hosszadalmas, paradoxonokkal terhelt vállalkozás.

A kitűzött feladatra tekintettel e tudományos vállalkozás esetében tehát nem egyszerűen a sokszínűségében szerteágazó kutatói érdeklődésről van szó, hanem az életművet egységbe foglaló, rendszeres, bár a dolog természeténél fogva eleve befejezetlenségre ítélt jogelméleti kutatási programról, melynek normatív alapja a jogtudomány és a jog autonómiájának a vezéreszméje. Ezért nem véletlen, hogy Varga Csaba monográfiái és tanulmányai lényegében a magyar és az európai jogelméleti hagyományok áttekintésének és kritikai egyesítésének a szellemben íródtak. Kutatói érdeklődésének e meghatározó vonása – amely a jogelméletek és jogi kultúrák szinoptikus áttekintésre és egyesítésre irányuló törekvésben nyilvánul meg – mindenekelőtt a jog fogalmának meghatározásában összegződik és válik láthatóvá.

Ugyanakkor ehhez még az életvitel, a munkamódszer és stílus ismeretében tárgyszerűen hozzá kell fűzni egy megjegyzést, amely az ünnepelt kutatói egzisztenciáját érinti. Az európai és a magyar jogfilozófiák együttlátása és problémaorientált egyesítése, az így nyert teoretikus eredmények bevezetése a hazai tudományos kutatásba és oktatásba Varga Csaba számára nem is egyszerűen kutatási program, hanem ennél jóval több is: egy *Arbeitsmensch* hivatása.

Ebben az értelemben Varga Csaba, a létező szocializmus és a rendszerváltozás korszakaiban, a magyar jogfilozófiai hagyomány őrzője és folytatója, aki az ideológiai elvárások és kényszerek által erősen korlátozott szellemi versengésben több frontos harcot folytatott, és mint azt írásai mutatják, folytat ma is. Ez a harc mindenekelőtt egy olyan jogpozitivizmus ellen irányult, amely a magyar jogfejlődésben a tételes szakjogágak „perspektívatlanná váló önbezárulkozásában”, „a betűjog fétisébe visszamenekülő” joggyakorlat³ formájában vált uralkodóvá. A pozitivizmus e naiv realista formája a létező szocializmus korszakában jóllehet védelmet jelentett a jogászság számára, de képtelen volt elméleti alternatívát nyújtani az ún. szocialista normativizmussal szemben, s magára hagyta a jogelmélet művelőit abban a leplezett, rejtjeles formában vívott ideológiai kritikai harcban, amelyet a megszakított hagyomány helyreállításáért folytattak. A jogelmélet, s közvetve a jog autonómiája tehát a szocialista normativizmus elleni szellemi harc kimenetelétől függött. E küzdelem egyik szereplőjeként Varga Csaba, a helyzet paradox jellegének tudatában, az ideológiatan és a tudomány nézőpontjait elválasztva következetesen az immanens tudományosság eszmé-

³ Lásd Varga Csaba ezen folyóirat-számban megjelent tanulmányát.

jét képviselte. Az általam ismert írások közül ez a megállapítás különösen azokra igaz, amelyekben a marxista jogelmélet ismeretelméleti-módszertani újraalapozásának a lehetőségeit kutatja,⁴ és kísérletet tesz a *közvetítés* jogelméletének társadalomontológiai kidolgozására. Dekódolva a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus politikai pótvalása⁵ által uralt, indoktrinált korszellem nyelvét, ezek a szövegek, meghatározó tendenciájukat tekintve, a jogelméleti kutatás felszabadítására irányuló törekvését dokumentálják.⁶

A másik ellenfelet azok a jogelméletek jelentették és jelentik, amelyek a tárgy, a jog komplexitását a jogfogalom meghatározása során egyoldalúan és abszolutizáló módon ragadják meg. A hagyományok közvetítésére való törekvés szellemében ezert utasítja el a tisztán normatív (dogmatikus), a tisztán szociológiai (empirikus) vagy akár a tisztán analitikus megközelítéseket. A nézőpont-abszolutizálások csapdájából – jóllehet ezt így explicit módon nem fogalmazódott meg, de az életmű kontextusából és tendenciájából egyértelműen kiolvasható – lényegében a magyar jogfilozófiában a Moór Gyula és Horváth Barna által kijelölt utakon haladva tört ki, amennyiben egy átfogó társadalomelméleti megközelítés alapján a folyamatként felfogott jog kettős társadalmiságában találta meg a számára érvényes megoldást. Feltevésem szerint itt is, mint az említett szerzők között a múlt század 30-as éveiben lefolytatott híres vitában, az a döntő kérdés, hogy a jogfogalom folyamat-konstrukciója a szintetikus és/vagy a szinoptikus látásmód sajátos változatát jelenti-e.⁷

⁴ Ebben az összefüggésben mindig és hangsúlyosan nem általában „a” marxizmus, hanem a „szocializmus marxizmusának” a jogelméletéről beszél, amelyen egy konkrét kulturális korszakban megvalósult, a lenini és sztálini átértelmezés ideológiai imperatívuszainak megfelelően intézményesített kelet-közép-európai „marxizmust” kell érteni.

⁵ Varga Csaba által rendszeresen használt kifejezés, amely a szekularizációs tézis kiterjesztésével, a kommunista totalitárius ideológiát egyfajta elvilágiasított pártállamvallásként írja le.

⁶ A marxizmus reneszánsza az autentikus marxi szövegekhez és módszerhez való visszatérés alapján a tudományos világértelmezés új, „ideológiaiilag” nem fertőzött kiindulópontjait kereső irányzatként lényegében a desztalinizációt szorgalmazó politikai törekvések szellemi kifejeződése, ideológiai és teoretikus igazolása volt, amelynek politikafilozófiai-politikatudományi megalapozásaként, legalábbis Magyarországon, Antonio Gramsci hegemonia-elmélete szolgált. (Vö. Cs. KISS LAJOS: *A hegemonia mint politikafilozófiai probléma*. Leviatán, SZIE Állam- és Jogtudományi Intézet Tudományos Közleményei, Tomus I, Győr, 2004, 33–108.) A marxizmus tudományként való művelése, amely lehetővé tette a kutató személyes világnézetének, tudományon kívüli értékeléseinek és a tárgynak a módszertani elválasztását, a jogelméletben horizontot nyitott a jogtudomány depolitizálására irányuló kísérletek számára. Varga Csaba életműve, s különösen a közvetítés jogelméletének kimunkálására irányuló kísérlet jelentősége, csak a kontextusra vonatkoztatva válik tárgyyszerűen értelmezhetővé. S innen válik világossá az is, hogy nem szükségképpen kellett a kutatónak marxistává válnia ahhoz – sem elméletileg: teoretikus marxistává, sem gyakorlatilag: politizáló, vagyis kommunista marxistává – hogy a marxizmust tudományként művelje, a klasszikus szövegek alapján elméletet konstruáljon, vagy problémákat marxi nézőpontból kutasson stb.; és megfordítva, a kommunistáknak sem kellett teoretikus marxistává válniuk ahhoz, hogy világnézeti szükségleteiket, legitimációs igényeiket stb. kielégítsék. Varga Csaba e reneszánsz szellemében, a jogtudomány, a jogfilozófiai hagyomány autonómiája érdekében, a lukácsi társadalomontológia nézőpontjából művelte tudományként a marxizmust, anélkül, hogy teoretikus vagy gyakorlati értelemben marxista lett volna.

⁷ A jogfogalom folyamatkonstrukciója a szöveg- és aktusnézőpont megkülönböztetésén és összekapcsolásán nyugszik. E megkülönböztetéssel a jog egyfelől nyelvi, másfelől intézményi realitásként, azaz kettős

A naív, de napjainkra hangsúlyozottan elméletellenessé váló jogpozitivizmus és az abszolutizáló jogelméletek ellen vívott kétfrontos harc egyúttal körülhatárolta azt a szellemi erőteret is, amelyen belül a szakjogtudományok és a jogelmélet egymástól való elidegenülésének több mint félszázados folyamata lejátszódott. A rendszerváltozás új helyzetében, bár más generációs szereposztásban, de hasonlóképpen atomizált szellemi versengés szerkezeti logikája által meghatározott diskurzív térben,⁸ és persze nem nyilvánosan folytatódik ugyanez a vita, amelynek lehetséges kimenetelét nyilvánvalóan nem a „jó” érvek, hanem intézményi-hatalmi érdekekhez kötődő tudománypolitikai megfontolások alakítják. Feltehetőleg továbbra is ez a döntő oka annak, hogy a nézőpontok közelítése érdekében az egyébként jogos panaszon kívül kevés említésre méltó történt.⁹

Találkozási pontok

E konferenciamegemlékezés, „ünnepi” jellegénél fogva és a témaválasztás – a rendszerváltozás utáni jogelméleti kutatás és oktatás intézményesülése – okán is, az ünneplétfilozófiájában ilyen irányú teljesítményeit kell, hogy a középpontba helyezze. Ezért aztán elkerülhetetlen, hogy az előadó a saját hozzájárulását is, legyen az még oly csekély mértékű és jelentőségű, a közös tudományos érdeklődés és, amennyiben létrejött, a személyes kapcsolat és együttműködés szempontjából mutassa fel, alkalmat adva ezzel a kölcsönös önreflexióra, a tudományos kutatásban közösen elért eredmények értelmének, jelentőségének az átgondolására.

értelemben társadalmi jelenségként azonosítható létező, amely csak különböző nézőpontok együttlításával írható le. Ennek megfelelően a jog egyfelől nyelvi jelenségként tárgyiasult szöveg, illetve a nyelvjátek specifikus, saját logikával rendelkező formája, amelynek szerkezete és társadalomra vonatkozása, társadalmi jellege a nyelvelmélet analitikai, szemiotikai-szemantikai, hermeneutikai stb. hagyományainak felhasználásával ragadható meg. A jog másfelől intézményi jelenségként aktusok rendszere, a társadalmi gyakorlat specifikus intézményesülése, amelynek szerkezete és társadalomra vonatkozása a filozófiai és szociológiai társadalomelméletek hagyományainak felhasználásával, a cselekvés és/vagy rendszer (totalitás) nézőpontjaiból közelíthető meg. A jogfogalom konstrukciójának jellegével (szintetikus és/vagy szinoptikus) kapcsolatos kérdést az dönti el, hogy a folyamatként – kommunikatív aktusok rendszereként, intézményesült társadalmi gyakorlatként – felfogott jog kettős társadalmisága milyen értelemben közvetíthető, illetve közvetíthető-e egy harmadik nézőpont, illetve mozzanat által, vagy másként: a „folyamat”, illetve „kommunikatív aktus/intézményesült társadalmi gyakorlat” alapfogalmaival egy harmadik, fölérendelt, végső, feltétlen, megalapozó stb. létmozzanatot jelölnek-e, vagy csak a jog belső önmegkülönböztetésének tisztán analitikus értelmezéséről van szó. A jogfogalom kifejtéséhez lásd részletesen VARGA CSABA: *A jog társadalomelmélete felé*. Budapest: Tempus program, 1999.; VARGA CSABA: *A jog mint folyamat.*; VARGA CSABA: *A jog mint logika, rendszer és technika*. Budapest: Tempus program, 2000.; VARGA CSABA: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*.

⁸ A szellemi versengés problémájának és típusainak értelmezéséhez lásd Mannheim Károly klasszikus tanulmányát (A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén. In MANNHEIM KÁROLY: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Ford. Bend Júlia, Bognár Virág, Hofstaedter Herbert, Karádi Éva, Kisbali László. Budapest: Osiris Kiadó, 2000, 255–297., valamint Cs. KISS LAJOS: A tudásszociológia eszméje és hivatása. In KARÁDI ÉVA (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról* Budapest: Napvilág Kiadó, 2003, 158–247.

⁹ E probléma felvetéséhez, kritikai elemzéséhez lásd POKOL BÉLA: A jogelmélet diszciplináris önreflexiója. In NAGY TAMÁS – NAGY ZSOLT (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió*. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 2007, 11–37.; Lásd Pokol Béla ezen folyóirat-számban megjelent tanulmányát.

A tudományos érdekeltségeket és érdeklődést illetően három találkozási pont jelezhető ki:

(a) Az első találkozási pont a magyar jogtudomány jogelméleti hagyományának az úgynevezett *belső* recepciója. Itt a közös érdekeltség a megszakított hagyomány folytonosságának a helyreállítását illetően áll fenn. Ez mindenekelőtt az ideológiakritikai látásmód jogtudományból történő kiiktatását, általában a tudományos, és különösen a jogtudományi megismerés autonómiája teoretikus feltételeinek a megteremtését, a társadalmi-kulturális helyzet-diagnózis tudományos formáinak a meghonosítását, művelését, valamint a magyar jogfilozófia panteonjának újrendezésében, pontosabban: a totalitárius rombolás utáni helyreállításában való érdekeltséget jelenti. E helyreállítási munkálatokban Varga Csaba elismerten úttörő szerepet játszott. A *belső* recepcióban, egyfajta evidenciává emelve, azt bizonyította, hogy a magyar jogfilozófiában bármely teoretikus továbblépés csak a megszakadt hagyomány folytonosságának helyreállításával és őrzésével lehet termékeny és eredeti. S ezen túlmenően láthatóvá, érzékelhetővé tette a hagyomány erejét, amely nemcsak abban mutatkozott meg, hogy átvészelte a totalitárius korszakot, hanem elsősorban abban, hogy egyfelől képes volt szintetikus magába foglalni a desztalinizált, azaz a politikailag-ideológiailag semlegesített marxizmust a lukácsi társadalomontológia jogelméleti alkalmazásaiban,¹⁰ másfelől, mint azt a *belső* recepció, valamint a jogi karokon hozzá kapcsolódó eszmetörténeti oktatás immár negyedszázados története mutatja, képes volt megőrizni euroatlanti csatlakozóképességét is. Ezen a ponton, bár a kutatások párhuzamosan, külön pályán futottak,¹¹ a Horváth Barna életművének összkiadása keretében újra megjelentetett *Géniusz perében* összeértek.¹²

(b) A második találkozási pont a jogelmélet társadalomelméleti megalapozásában való érdekeltség. Varga Csaba a 70-es 80-as években a lukácsi társadalomontológia rendszerelméleti implikációinak¹³ a kifejtésére törekedve tett kísérletet a jogfogalom meghatározására. Ily módon a társadalomontológia ideológiamentes jogelméleti alkalmazásával a jogtudomány is részévé vált a marxizmus reneszánszának nevezett

¹⁰ Ezt a tézist igazolják Peschka Vilmos jogfilozófiai, Kulcsár Kálmán és Sajó András jogszociológiai írásai, valamint Szigeti Péter 90-es években keletkezett szintetikus jogelmélete.

¹¹ Vö. HORVÁTH BARNÁ: *The Bases of Law. A jog alapjai.* (1948). Ford. H. Szilágyi István. Szerk.: Varga Csaba. Budapest: Szent István Társulat, 2006.

¹² Vö. VARGA CSABA: Bibliográfia.. In CS. KISS LAJOS (szerk.): *Horváth Barna: Géniusz pere. Szókratész – Johanna.* Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003, 239–262.

¹³ Ebben a vonatkozásban a döntő teoretikus hatást [implikációt] a marxizmus Lukács György által végrehajtott időskori ontológiai fordulata jelentette, amely az alépitmény/felépitmény-megkülönböztetés ismeretelméleti (tükrözésemélet) és ideológiai-politikai konzekvenciáinak a társadalomontológiai semlegesítésével a jogelmélet számára lehetővé tette a jog relatív autonómiájának, öntörvényszerűségének a fogalmi megragadását, a jog specifikus, létszerű közvetítésfunkciójának elméleti kifejtését. (Vö. VARGA CSABA: *A jog mint felépitmény.* Adalékok egy kategóriapár történetéhez. [1986] In VARGA CSABA: *A jog társadalomelmélete felé.* 31–70.) A társadalomontológiai megközelítésben a társadalmi lét rendszerszerűen aktualizálódó folyamat, s mint ilyen, másodlagos teleológiai tételezésekből felépülő komplexusok – a szociológia nyelvére lefordítva: a munkamegosztás differenciálódási folyamataiban funkcióspecifikusan elkülönült társadalmi területek (gazdaság, politika, jog, tudomány, művészet, vallás) – kölcsönös függéseiben, ezek relációiban történelmileg létezik. A folyamat- és rendszerszerűen (komplexusok

szellemi áramlatnak, s így az adott korhelyzetben elérhető elméleti színvonal maximumát nyújtotta. Ezzel egyidejűleg horizontot nyitott a szociológiai társadalomelméletek lehetséges jogelméleti alkalmazásai számára is, amelynek egyébként a magyar jogfilozófiai hagyományban komoly, de akkoriban feledésre ítélt előzményei voltak.¹⁴

Az e találkozási ponton létrejött együttműködés eredménye a Varga Csaba által az 1990-es évek elején kezdeményezett és támogatott *A társadalom és jog autopoiétikus felépítése* című antológia, amely a funkcionális rendszerelmélet és jogi konstruktivizmus paradigmájába nyújtott korlátozott, de ennek ellenére akkoriban hézagpótlónak számító betekintést.¹⁵ Feltehetőleg ez a válogatás jelentette az egyik teoretikus támpontot, illetve hátteret a filozófiai társadalomelmélet (Lukács György) totalitásfogalmának továbbfejlesztése, a szociológiai társadalomelmélet (Niklas Luhmann) autopoiétikus rendszerfogalmával történő összekapcsolása számára. Feltételezésünk szerint ezzel az összekapcsolással alakult ki a jogfogalom folyamat-konstrukciójának a végső formája, amelynek rendszeres, monografikus kifejtése tudomásom szerint még nem történt meg.¹⁶

(c) A harmadik találkozási pontot a *külső* recepcióban való érdekeltség, az euroatlanti jogtudomány „nagy gondolkodóit” reprezentatív módon bemutató, *Jogi Kari Konferenciák* rendezvénysorozatában történő szoros és termékeny tudományos együttműködés jelentette. Ez dokumentálódik a Carl Schmitt¹⁷, Hans Kelsen¹⁸ és Herbert L. A Hart¹⁹

komplexusakén) aktualizálódó társadalmi lét történelmileg és strukturálisan közvetíti a világnak a sein (lét mint valóság/tény/érvényesülés: hatékonyság) és sollen (kellés mint norma/érték/érvényesség) megkülönböztetésével jelzett területeit, s ennek a közvetítésnek a tényszerűsége és normativitása, pontosabban: tényszerűséget és normativitást konstituáló hatalma, mint minden pozitívitás forrása, az alapvető mozzanat a jog létezése és megismerése szempontjából.

¹⁴ Vö. VARGA CSABA: A jog érvényessége és hatékonysága. (Fogalmi megközelítés Lukács *Ontológiája* alapján) (1977). In VARGA CSABA: *A jog társadalomelmélete felé.* 91–96.; VARGA CSABA: A jog ontológiai megalapozása felé [1981] In VARGA CSABA: i. m. 255–266. ; VARGA CSABA: Makroszociológiai jogelméletek: A jogászai világréptől a jog társadalomelmélete felé. [1983] In VARGA CSABA: i. m. 267–296. A jog érvényessége és hatékonysága. (Fogalmi megközelítés Lukács *Ontológiája* alapján.)

¹⁵ Vö. Cs. KISS LAJOS – KARÁCSONY ANDRÁS (szerk.): *A társadalom és a jog autopoiétikus felépítése.* Budapest: Tempus program, 1994. [Jogfilozófiák]

¹⁶ Vö. VARGA CSABA: *A jog mint folyamat.* 61–119., VARGA CSABA: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról.* Budapest: Szent István Társulat, 2002, 265–277. Ezt az összekapcsolást, fogalmi átalakítást, elsősorban az aktus fogalom jelentésének tartalmi-terjedelmi kitágítása tette lehetővé. A cselekvés és rendszer aktusfogalomban implikált megkülönböztetésének a rendszeres kidolgozása előfeltételezi a társadalomelmélet két paradigmájának a művelési összevetését az alapul vett és alkalmazott értelemlfogalmak elemzésével. Egy ilyen megközelítésben feltehetőleg már nem bizonyul elegendőnek a folyamat-konstrukció alapjául szolgáló megkülönböztetés, amely a jog szerkezetét a cselekvés (célértelem) és szöveg (jelentésértelem) nézőpontjainak megkülönböztetésével írja le.

¹⁷ Vö. VARGA CSABA: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban – Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 2004, 308–322.

¹⁸ Vö. VARGA CSABA: Kelsen-dokumentumok Magyarországon.; uő: Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről.* 58–85., 791–804.

¹⁹ A Hart-recepcióhoz lásd VARGA CSABA: A Hart-jelenség. In Cs. KISS LAJOS—FÁBRI GYÖRGY (szerk.): H. L. A. Hart jogfilozófiája. I. *Világosság*, 2003/1–2, 75–87.; VARGA CSABA: *Jogfilozófia az ezredfordulón.*

életművét bemutató, monografikus jellegű tanulmánykötetekben, kevésbé figyelmes olvasók számára is jól nyomon követhetően. Varga Csaba mind a három gondolkodó befogadásánál, de különösen Schmitt és Kelsen esetében, döntő mértékben járult hozzá a magyar recepcióhoz, és itt a fordításokon és tanulmányokon túlmenően elsősorban az ideológiakritikai tárgyalásmód semlegesítésére kell utalnunk, valamint arra a mintaadásra, amely a nyugati szerzőkkel, irányzatokkal való bánásmód egyetlen lehetséges formájának a tárgyyszerű tudományos kritikát és az elmélet konstruktív alkalmazást tekint.

Exkurzus I. Carl Schmitt jogelméleti recepciója²⁰

Carl Schmitt életművének magyar recepciójában értelemszerűen²¹ az állam- és jogtudományok voltak az első számú érdekeltek, s ezen belül is a kihívásra mindenekelőtt a jog- és államelmélet művelőinek kellett volna reagálni, amit azonban különböző okokból nem tettek meg.²² A hermeneutikai nyitás első teoretikus lépéseinek irányát a Schmitt-recepcióban is, mint általában a társadalomtudományok más területein, Lukács ideológiakritikai paradigmájához való kritikai viszony határozta meg. E lépéseket a jogtudományban azok tették meg, akik tudatában voltak e kettős kihívásnak,

187–207.; VARGA CSABA: Találkozások és emlékek. In Cs. KISS LAJOS – FÁBRI GYÖRGY (szerk.): Hart jogelmélete. [Herbert L. A. Hart jogfilozófiájáról III.] *Világosság*, 2010. tavasz, 6–14.; Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya. Tanulmányok Herbert L. A. Hartról*. Budapest, 2011, Kézirat.

²⁰ Az itt következő fejezetés a *Találkozások Carl Schmitt-tel* című tanulmány fejezete (*Carl Schmitt, a jogtudomány klasszikusa*) Varga Csaba recepció teljesítményét elemző részének több ponton átdolgozott változata. Vö. Cs. KISS LAJOS: Találkozások Carl Schmitt-tel. In Cs. KISS LAJOS (szerk.) *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2004, 102–106.

²¹ *A politikai teológia és a A politikai fogalma* címmel megjelent Schmitt-írások elsődleges címzettjei a közjog, az alkotmányjog és nemzetközi jog művelői s csak másodsorban történészek és teológusok. Bár a címzettek körében nincs nevesítve a filozófus, azonban mégis a jog és a politika filozófiai megközelítését érte a legerőteljesebben a kihívás, amelyre a magyar Schmitt-recepcióban a filozófus Lukács György az ideológiakritikai megsemmisítés hermeneutikájával válaszolt. Vö. LUKÁCS GYÖRGY: *Az ész trónfosztása*. Budapest: Magvető Kiadó, 1978, 573–593. Lukács Schmitt-kritikájának értelmezéséhez lásd Pethő Sándor: *Norma és kivétel Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, Doxa könyvek, 1993, 13.; Cs. KISS LAJOS i. m. 24–41.

²² Az egypártállamszocializmus korszakában a szocialista normativizmus monopolhelyzetéből eredően nem pusztán uralta a jogfilozófiai-jogelméleti gondolkodást, hanem egy máig ható gondolkodási stílust képviselt. E gondolkodási stílust jogelméletileg a korszak első számú „jogideológusai”, a fővárost, illetve a végeket munkamegosztásban uraló Szabó Imre és Antalfy György reprezentálta, munkásságuk ebben a vonatkozásban is példaértékű. Szabó Imrénél csak elvétve esik szó Schmitt-ről (vö. SZABÓ IMRE: *A burzsoá állam és jobboldalselet Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980, 433., 435.), Antalfy Györgynél pedig egyáltalán nem. *Az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.) például egyetlen szócikkben vagy hivatkozásban sem említi meg Carl Schmitt nevét, sőt azokat a tematikákat sem tárgyalja, például legitimitás, legalitás, totális állam, birodalom stb., amelyek kapcsán elvileg hivatkozni kellene munkásságára. Különösen szembeötlő ez a hiány az *Állami szuverenitás* tárgyaló szócikkben, ahol a szerző, Antalfy György Hans Kelsen ad absurdum vitt formális jogszuverenitás-felfogásának reakciós mivoltát taglalja, majd hirtelen áttér A. Menger szuverenitásdiktatúra-felfogásának rövid (minden szócikk rövid) ismertetésére. S ezzel a szuverenitás-probléma vonatkozásában már is befejezettnek nyilvánítja a fasizmus és a nemzetiszocializmus államrendjének a teoretikus leírását.

és meg voltak győződve arról, hogy Carl Schmitt életművével, illetve annak lukácsi interpretációjával való kritikai szembenézés elkerülhetetlen. A jogfilozófusok közül Varga Csaba volt az, aki megkísérelt válaszolni e kettős kihívásra, és a lukácsi társadalomontológiai szemléletmódnak elköteleződve, elsőként kísérelte meg az ideológia-kritikai összefüggésből kiemelni és elméletkonstrukciós szempontból felhasználni Schmitt jogfelfogását.²³ Ebben az esetben tehát egy áttételes, illetve közvetett interpretációról volt szó, amennyiben Lukács Schmitt-interpretációja és annak indirekt kritikája jelentette a kiinduló pontot. Az elemzés során Varga azt a feltételezést bizonyítja, hogy *Az ész trónfosztásának* kérdésfeltevései közül a Carl Schmittre vonatkozó fejtegetések jelentőséggel bírnak a jog társadalomontológiai megalapozása számára, vagy másként: Lukács az *Ontológia* írása, illetve a joggal kapcsolatos fejtegetései során akaratlanul rákényszerült arra, hogy felhasználja *Az ész trónfosztásában* ideológia-kritikailag megsemmisített birodalmi koronajogász alapvető elméleti belátásait. E schmitti sugallat teoretikus kimutatása és igazolása többek között azért különösen figyelemre méltó, mert, mint azt az ünnevelt egész munkássága szemlélteti, az egypártállamszocializmus magyar jogfilozófiája éppen Lukács segítségével, a jog társadalomontológiai megalapozásával próbált kitörni a szocialista normativizmus minden teoretikus képzelőerőt nélkülöző szorításából. Ha pedig Lukács műve a magyar jogfilozófia számára emancipatórikus hatású volt, akkor ebben, s ez paradox, közvetve Carl Schmittnek is szerepet kellett játszania.

Ebben az értelemben tehát egy kétrétegű interpretációról van szó, amely a következő tézisekre egyszerűsítve ábrázolható: a) Lukács a neokantianizmus jogfelfogásának totális kritikáját illetően a „teljes azonosulásig” egyet ért Schmitt jogelméletével. E közös pont a jogi érvényesség tisztán formális értelmezésének, illetve a jog funkcionálisan autonóm értékszféráként történő felfogásának a kritikája. Schmitt neokantianizmus-kritikájából, írja Varga, „Lukács arra következtet (amit majd az *Ontológia* egyik vezérgondolataként látunk viszont), hogy Schmitt „a társadalmi-állami élet reális folytonosságára helyezi a fősúlyt, s a formális jogot csak mint annak részét tárgyalja.” Módszertani éllel kifejtve most először fogalmazódik meg, hogy a jogi komplexus létszerű funkcionálása (vagyis a társadalmi összmozgásban alapvetően meghatározó szerepet játszó gazdasági és más követelmények kielégítése) az elsődleges, és csupán ezen belül vethető fel a kérdés, vajon a jog mind ennek során saját

(I. m. 250–266.) A Kelsen és Menger közötti üres szakaszt pedig rábízta Lukács Györgyre, akit egyébként meg sem említ; az olvasónak ezért saját erőből kell kitöltenie az elméleti űrt, feltéve, hogy észleli azt és akarja is. Ugyanakkor a szocialista normativizmus vezető jogideológusainak a kivételével a jogtudomány, különösen a 80-as évektől, igaz, hogy csak elvétve, általában véve a megszólítás módján viszonyult Schmitthez, azaz a tudomány autonómiájának adott szintjén a lehetőségekhez képest ideológiamentesen kísérelte meg befogadni az életművet.

²³ Varga Csaba vállalkozása nem nélkülözi a rejtett iróniát, amennyiben Lukácsot Lukáccsal szemben ki játszva megkísérli *Az ész trónfosztásának* totális-totalitárius ideológiakritikai nézőpontját a társadalomontológiával szemlegetíteni, s a világnézetfilozófiai (ideológiailag) elfedett teoretikus tartalmakat tudományosan kifejteni. Vö. VARGA CSABA: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest: Magvető Kiadó, 1981.; angol nyelven lásd CSABA VARGA: *The Place of Law in Lukács' World Concept*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985., 1998.

tételezései szerint működik-e vagy sem.”²⁴ b) Schmitt neokantianizmus-kritikájában és a weimari rendszerrel való szembenállásában „alkalmilag összefonódó két ösztönzést” – azaz a tudományos (jogtudományi-szociológiai) és az ideológiai-politikai kritika síkjait – Lukács „elszigetelni látszik egymástól”. Ezért nem is „kérdőjelezi meg tételeit”, kiváltképp nem a kivételes állapot rendjére, mint a jogrend létfeltételére vonatkozót, „hiszen Schmitt a neokantianizmussal polémiát folytat, állításai pedig szociológiailag valóban igazolhatók.”²⁵

Varga szerint a kritika e két szintjének elszigetelése Lukács Schmitt-interpretációjának, következésképp saját álláspontjának a következetlenségéhez vezet. Varga e teoretikus következetlenség felmutatásával bizonyítja Lukács érvelésmódjának aktualizáló jellegét, amely, az ideológiakritikai értelmezés következményeként, abban nyilvánul meg, hogy Lukács az érveket nem teoretikus súlyuk, meggyőzőerejük, hanem taktikai alkalmasságuk szerint mérlegelve a konkrét érdekhelyzet függvényében fogalmazza meg. „Na mármost, ha Lukács egyszer állást foglal, hogy számára a formális érvényesség fogalma nem más, mint csupán neokantianus torzítás, úgy vállalnia kell ennek következményeit is... a neokantianizmussal való leszámolás jegyében ségédkezett nyújt Schmittnek a jogi érvényességfogalom lerombolásához, majd akkor, amikor Schmitt ugyanezt a gondolati konstrukciót arra használja fel, hogy általa az SA-nak és vezéreinek Hitler általi brutális likvidálását (1934) igazolja, Lukács ezt idézőjelbe tett „jogfilozófiai elméletté” [ti. pusztá ideológiai igazolássá – Cs. K. L.] degradálja. 1934-ben, a *Der Führer schützt das Recht* című írásában ugyanis – tisztán elméleti nézőpontból – Schmitt nem tesz mást, mint konkrét történelmi helyzetre alkalmazza az előbb elvi általánosságban elmondottakat. Ha a normalitás hiánya felüggeszti az érvényességet és kivételes állapotot teremt – amivel mint láttuk Lukács messzemenően egyetért –, úgy csupán szinonim kifejezés, ha most Schmitt kijelenti: „A vezér... a veszély pillanatában, vezérségénél fogva, mint legfőbb bíró, közvetlenül jogot szolgáltat.”²⁶ Lukács érvelésének következetlensége tehát abban rejlik, hogy a jogi érvényesség formájának és társadalmi-politikai tartalmának viszonyát mindig az aktuális társadalmi-szellemtörténeti helyzet függvényében, politikai taktikai megfontolásoknak alárendelten értelmezi. Varga Csaba ezt a tetszőlegességet, s így közvetve Lukács gondolkodásának ideológiakritikai irányultságát leplezi le, amikor idéz a Magyar Kommunista Párt újjáépítési programját értelmező, az 1945 utáni koalíciós küzdelmekben keletkezett írásból. Ebben Lukács óv attól, hogy „a tartalomnak ez az elsőbbsége ne fájuljon minden forma megsemmisülésévé. Ez a legkirívóbban a német fasizmusban történt, ahol minden jogi forma érvényessége teljesen megszűnt, s ezzel önkényes zsarnokság állott elő. A tartalom elsőbbségének hangsúlyozása a formával szemben az új demokráciában új jogállapotra, új jogbiztonságra törekszik, éppen a káosz és anarchia legyőzésére.”²⁷ c) Varga Lukács Schmitt-interpretációjának értelmezése során egyfelől kritikailag distanciálódik mind Lukács, mind Schmitt ideológiakritikai

²⁴ VARGA CSABA i. m. 94–95.

²⁵ Uo.

²⁶ I. m. 96–97.

²⁷ I. m. 98.

nézőpontjától, másfelől rögzíti saját jogontológiai álláspontjának az előfeltevését, és ennek összefüggésében méltatja Schmitt jogtudományi teljesítményét. „A jogi érvényesség határainak formális megvonása és ezzel a jogi tételezések rendszerének formális elkülönítése a jogi komplexus mellőzhetetlen jegye, sajátságosságának fő hordozója. Helytelen alapokon nyugvó megközelítése ugyan misztikus ködbe vonhatja valóságos szerepét, mindez azonban nem változtat azon, hogy a formális vonatkozásrendszer tényleges jegye a jognak. Schmitt a jog e sajátságosságát a társadalmi összkomplexusból kiindulva közelítette meg, érvényesülésének korlátait vizsgálva fogalmazta meg kritikáját.”²⁸

A Lukács-könyv e Schmitt-értelmezésére tekintettel feltehetőleg nem véletlen, hogy a hazai jogtudományi szakirodalomban Varga Csabának köszönhetően született meg az első teljes Schmitt mű, a *Politikai teológia* fordítása.²⁹ Ezzel a jogelmélet átöröztetés³⁰ hajtott végre a Schmitt-recepcióban, amennyiben ideológiamentes összefüggésben, egyik alapvető művén keresztül hozzáférhetővé tette e vitatott szerzőt a magyar tudományos kultúra számára, s megteremtette a kiindulópontot a politikai teológia problematikájának kutatása számára, amely napjainkra a jogtudomány, a filozófia és teológia együttműködésének köszönhetően országos szinten normáltudományi kutatási programmá szerveződött.³¹ Ezzel a jogtudomány levonta a harmadik találkozás logikájából adódó következtetéseket, s az objektivitásra és tárgyszerűsége

²⁸ I. m. 99–100.

²⁹ Carl Schmitt: *Politika teológia*. (Fordította, bevezetéssel, bibliográfiával és mutatóval ellátta Paczolay Péter.) Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1992. A kötet a Varga Csaba által irányított Tempus program keretében készült és az általa szerkesztett *Jogfilozófiák* sorozatban jelent meg, a rendszerváltás harmadik évében. Bár ez a recepció történetében már a harmadik fordításnak tekinthető, azonban teljes egészében egy kulcsfontosságú Schmitt-művet ekkor fordítottak le először magyar nyelvre.

³⁰ Löffler Tibor egy Schmitt számára kedvezőtlen szellemtörténeti helyzetben végrehajtott áttörésként értelmezi a *Politikai teológia* magyarra fordítását, valamint Pethő Sándor Schmitt-monográfiáját. Löffler e kedvezőtlen szellemtörténeti helyzetnek két meghatározó vonását emeli ki. 1. Lukács György *Az Ész trónfosztásában* „eszmetörténeti kálváriára” ítélte a „prefasizmus” és „fasizmus” vádjában bűnössé nyilvánított német gondolkodás képviselőit. E kanonizált ideológiakritikai értelmezés hatása alól Nietzsche és Heidegger is csak nehezen volt mentesíthető, nemhogy Schmitt, aki, többek között, a náciellenes eljárásnak sem volt hajlandó alávetni magát. 2. Lukács »német mitológiájában« kulcsszerepet játszó Carl Schmitt kollaborációja, „nemcsak arra volt elég ok, írja Löffler, hogy a kommunista korszakban több évtizeden át indexre kerüljön, kihullva a kollektív tudományos emlékezetből, hanem arra is, hogy – szemben Nietzschével és Heideggerrel – kétséges legyen a Schmitt-renezánsz a liberális ideológiai offenzíva közepette zajló rendszerváltás időszakában. Az áttörés mégis megtörtént.” (LÖFFLER TIBOR: Carl Schmitt konzervatív állam- és jogbölcselete. *Valóság*, 1994, 11., 99–104.)

³¹ A politikai teológia kutatási programmá szerveződéséhez lásd BOROS GÁBOR (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában*. Budapest, Világosság könyvek 2., 2006.; BORBÉLY GÁBOR (szerk.): „*Királylyá lett a te Istened*”. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.; GERÉBY GYÖRGY: *Isten és birodalom. Politikai teológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. Ezen túlmenően az egyetemi nappali és doktori képzésben is rendszeressé váltak a politikai teológiával foglalkozó kurzusok. (Erre példa Karácsony András – Bányai Ferenc: *Bevezetés a politikai teológiába* (jogász és politológia doktoranduszoknak) című kurzusa az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában, Geréby György rendszeres nappali kurzusai az ELTE Bölcsészettudományi Karán, valamint Mezei Balázs fordítási vállalkozása a PPKÉ Bölcsészettudományi Karán.)

törekvő tudományos kritika szellemében a Schmitthez való viszonyt illetően beállítódás-változásra hívott fel.³²

Exkurzus II. Hans Kelsen jogelméleti recepciója

A magyar jogtudományt a kezdetektől fogva szoros, belső viszony fűzte és – a szellemtörténeti helyzet változásaihoz igazodva, a megfelelő módosulásokkal – fűzi ma is Hans Kelsenhez és nagyhatású, tiszta jogtanként világhírűvé vált projektjéhez. E belső viszonynak kialakult a maga sajátos, immár a 21. század első évtizedét is magában foglaló történelme, amelynek folyamatában szerkezetileg jól nyomon követhetően kirajzolódtak a recepció tényleges irányai, látens lehetőségei. A recepció napjainkig áthagyományozott beállítódása, nézőpontja és stílusa példaértékűen szemlélteti, hogy Hans Kelsen szellemi kiválóságának, az életmű eredetiségének az elismerése elkerülhetetlenül együtt járt és együtt jár jogelméletének a radikális kritikájával. A magyar recepciótörténetből ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy az elismerés és kritika egyidejűsége a Kelsenhez és életművéhez való viszonyban nem szült olyan elméleti paradoxonokat vagy menthetetlen félreértéseket, amelyek lehetetlenné tették volna a diskurzus és a kutatás folytatását. Hasonlóképpen egyik fél részéről sem beszélhetünk elfojtott rosszérzésekről vagy olyasféle ambivalenciákról, amelyek a tudományos és személyes érintkezésben kezelhetetlenek lettek volna. Ebben a vonatkozásban tehát mind Hans Kelsen, mind kritikussai magatartása példaszzerű volt és maradt. Mindez különösen jól dokumentálható Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna, Bibó István, Losonczy István Kelsenhez, illetve a bécsi iskolához való viszonyának történetén.

Ez a jellemzés ugyanakkor nemcsak a megszólítás, hanem paradox módon, az ideológiai-kritikai megsemmisítés hermeneutikájára is vonatkoztatható. Így a „kelsen normativizmus” Lukács György és Szabó Imre általi szellemi megsemmisítése – természetesen csak az ideológiai színjáték kulisszái mögé pillantva – azt példázza, hogy valójában egy világos – bár hosszú időre, de mégiscsak átmenetileg elhomályosított – recepció képletről volt szó. A recepcióban érdekelt résztvevők ugyanis valamilyen módon és irányban fenntartották, a magán- és nyilvános tudományos érintkezés különböző formáiban ápolták a magyar jogtudomány Kelsen-orientációját, s ezzel is őrizték csatlakozóképességét a nyugati világ akkoriban imperialistaként, burzsoáként megbélyegzett s végezetül polgáriként megvetett és elutasított tudományosságához. Így többek között éppen e hallgatólagos konszenzussal történő elismerés, valamint az általa lehetővé tett „lopakodó” recepció szolgálhatta az egyik olyan teoretikus kapcsolódási pontot, amely, természetesen más fejleményekkel együtt, megnyitotta a

³² Ehhez lásd részletesen PACZOLAY PÉTER: Bevezetés. In Carl Schmitt: *Politika teológia*. XII., PETHŐ SÁNDOR: *Norma és kivétel Carl Schmitt útja a totális állam felé.*; Cs. KISS LAJOS i. m. Carl Schmitt jogelméletének a jogfogalom folyamat-konstrukciójának nézőpontjából történő interpretációjához lásd VARGA CSABA: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban – Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. 308–322. A jogelmélet Schmitt-recepciója lényegében ebben az irányban és szellemben folytatódott. Vö. SZIGETI PÉTER – TAKÁCS PÉTER: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest: Napvilág Kiadó, 1998, 185–191.; Cs. KISS LAJOS: Találkozások Carl Schmitt-tel. *Világosság*, 2003/78, 106–110.

kutatás és a szabad szellemi érintkezés horizontját a 60-70-es évek magyar jogtudós generációja számára.

Kelsen életművének magyarországi hatás- és recepciótörténete tehát arról tanúskodik, hogy a személyes, tudományos kapcsolatok megszakadása ellenére a tiszta jogtan gondolatvilága – elsősorban, mint ideológiai és tudományos provokáció – szellemben, valóságosan és virtuálisan, mindig jelen volt és jelenlevő is maradt. Ezért nem tűnik túlzónak az állítás, hogy Kelsen munkásságának hatása folyamatosan tekinthető még az egypártállamszocializmus korszakában is. E folytonosság azonban csak a következő paradox állítással írható le: az ideológiakritikai megsemmisítés és elhallgatás voltaképpen a tiszta jogtan egyik lehetséges alkalmazásának volt tekintendő, amely a maga negativitásában konstruktív módon utalt vissza a megszólítás hermeneutikájára, ezért nem lehetett sem teljes, sem végérvényes.³³

A recepció eseményei tehát egyértelműen azt tükrözték, hogy Hans Kelsen mindvégig a magyar jogfilozófia és jogtudomány szellemi hagyományának fontos, megszüntethetetlen része volt, és az is maradt.³⁴

A recepció e háttérkontextusára és tendenciájára tekintettel példaértékű az a megközelítési mód, ahogyan Varga Csaba bekapcsolódott a magyar jogtudomány jobb híján „hallgatólagosnak”, „lopakodónak”, nevezhető Kelsen-recepciójába,³⁵ és döntő

³³ E tézist tézist egyfelől tapasztalatilag közvetve bizonyítja a „szocialista” normativizmus ideológiai-politikai önértelmezése, amelynek lényeges tartalmi eleme volt Kelsen „tisztá” normativizmusának a megsemmisítése, illetve elhallgatása, másfelől elméletileg közvetlenül bizonyítja ennek az önértelmezésnek a tudományos interpretációja, amely a szocialista normativizmus „teoretikus” beállítódásának és tartalmának a rekonstrukciójához a kelseni „tisztá” normativizmust használja ideáltípusként. Vö. SZILÁGYI PÉTER: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Ideológiakritikai adalékok. In VARGA CSABA (szerk.): Marxizmus és jogelmélet. *Világosság*, 2004/4, 23–33.; SZILÁGYI PÉTER: A jogfogalom és törvényesség Szabó Imre jogelméletében. Adalékok a szocialista normativizmus ideológiakritikájához. *Leviatán*, 2005/2, 69–96.; SZABÓ MIKLÓS: Defensor dogmatis. In VARGA CSABA (szerk.): i. m. 35–48. Erre vonatkozóan utalásokkal szolgál továbbá a marxista jogelmélet teoretikus funkciójáról és értékéről folytatott vita. Vö. VARGA CSABA (szerk.) i. m., különös tekintettel Szigeti Péter és Varga Csaba kontroverz álláspontjaira. Vö. SZIGETI PÉTER: A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon 1963–1988 között. *Leviatán*, 2005/2, 7–67.; Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. In VARGA CSABA (szerk.): i. m. 89–116.

³⁴ Itt persze külön vizsgálatot igényel a Paksy Máté által felvetett, recepciótörténeti szempontból legfontosabbnak tartott „elméleti” kérdésének a megválaszolása: A magyar rendszerváltás vajon miért nem hozta meg a Kelsen-rencheszantszt, mint Spanyolországban, illetve Olaszországban és bizonyos megszorításokkal Franciaországban? (Vö. Paksy Máté levele, 2005. 10. 26.) Paksy álláspontja szerint a Kelsen-renceszantsz elmaradása egyértelműen politikai, illetve tudománypolitikai okokra vezethető vissza: „Sem az alkotmányozó atyák, sem a rendszerváltó értelmiség nem tűzte zászlajára Kelsen nevét, szemben az autoriter rezsimeket maguk mögött hagyó olaszokkal vagy spanyolokkal – éppen mert az előző jogelmélet, bizonyos értelemben, kisértéket a Tiszta Jogtan is.” (Vö. PAKSY MÁTÉ – TAKÁCS PÉTER: *Kontinuitás és diszkontinuitás a magyar jogbölcséletben*. Korreferátum Varga Csaba *A jogbölcselkedés állapota Magyarországon* című referátumához. Budapest, 2006, Kézirat, 4. A tézist rövidített megfogalmazásban lásd PAKSY MÁTÉ – TAKÁCS PÉTER: *Kontinuitás és diszkontinuitás a magyar jogbölcséletben*. In JAKAB ANDRÁS – TAKÁCS PÉTER (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005. Jog, rendszerváltás, Eu-csatlakozás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007, 1158.)

³⁵ Vö. Cs. KISS LAJOS: Hans Kelsen jelentősége. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007, 27–29.; Cs. KISS LAJOS: Hans Kelsen magyar recepciója. In Cs. KISS LAJOS i. m. 33–34.

mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a recepció, a politika ideológiai logikájától függetlenül, nyilvánosság és tudományosan ellenőrizhetővé váljon. Itt azonban egy lényeges különbségre kell felhívunk a figyelmet.

A Kelsennel való harmadik találkozás korszakának a kezdetén Peschka Vilmos számára, aki egyébként szakított a megsemmisítés hermeneutikájával, a tiszta jogtan még elsősorban ideológiai provokáció volt, amelyre a megújított marxista jogfilozófiának is egyértelmű ideológiakritikai választ kellett adnia.³⁶ Ezzel szemben Varga Csaba szerint a tiszta jogtan, és Kelsen életműve a maga egészében kizárólag tudományos kihívásként értelmezhető, ezért a válasznak is, a világháború előtti magyar jogfilozófiai hagyományt folytatva, tudományosnak, azaz politikailag-ideológiailag semlegesnek kell lennie. Megítélésem szerint a jogfogalom folyamat-konstrukciója egy ilyen eredeti, tudományimmanens válasznak tekinthető.

A recepció meghatározó tendenciájától eltérően nála az elismerés gesztusát nem követte sem ideológiakritika, sem radikális tudományos kritika, ellenkezőleg, a méltatáshoz egyértelműen csak a konstruktív jogelméleti alkalmazás kapcsolódott, mintegy ezzel jelezve a szakítását a recepció „sötét” korszakával, illetve távolságtartását a méltánytalanul radikálisra hangszerelt elméleti kritikákkal szemben. Ebben a vonatkozásban tehát a lehető legpozitívabb módon őrizte a recepció háború előtti szakaszának szellemiségét, és távolságtartóan kezelte a rendszerváltozás utáni magyar jogelmélet politikafilozófiai, interpretív irányzatának erőteljes pozitívizmus-normatívizmus kritikáját is.

Az ünnepelt két alapvető ponton járult hozzá a magyar Kelsen-recepció reflexívvé válásához. Mindenekelőtt kulcsfontosságú Kelsen-írások fordításával és közlésével³⁷ a tiszta jogtant a hazai normáltudományi diskurzus megkerülhetetlen vonatkozási pontjává tette. Recepciótörténetileg, és természetesen a magyar jogelméleti kutatás és oktatás szempontjából is, fordulópontot jelentett a Bibó István által fordított *Tiszta Jogtan* első magyar nyelvű kiadása, amely Varga Csaba szerkesztésében és *Bevezetésével* jelent meg, valamint a Kelsen-dokumentumok publikálása Moór Gyula hagyatékából.³⁸ A *Bevezetésben* az olvasó nemcsak a szerző Kelsen-recepcióval kapcsolatos álláspontjáról kap egyértelmű képet, hanem, utalásszerűen, a tiszta jogtan jogelméleti alkalmazásának a lehetőségeiről is. A recepcióban ezzel mindkét irányba megtörténik a különállás jelzése, amit a szerző tovább hangsúlyoz a *Bevezetés* önálló tanulmányként történő közlésével.³⁹ Ezt a részletet azért szükséges kiemelni, mert

³⁶ Vö. PESCHKA VILMOS: Hans Kelsen „tiszta jogtanának” ideológiai jellege. In PESCHKA VILMOS: *Jog és jogfilozófia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980, 150–162. A tanulmányt recepciótörténeti és teoretikus jelentősége okán felvettük a Kelsen-könyvbe. (Vö. PESCHKA VILMOS: i. m. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): i. m. 47–57.)

³⁷ Vö. VARGA CSABA (szerk.): *Jog és filozófia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

³⁸ Vö. HANS KELSEN: *Tiszta jogtan*. Ford. Bibó István. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Bibó István Szakkollégium, 1988. Ezzel a *Tiszta Jogtan* kiadása hozzájárult a magyar jogfilozófiában sajnálatos módon csupán epizód szerepet vállaló Bibó István jogelméleti munkásságának a közelebbi megismeréséhez is. A fordítás keletkezésével és közlésével kapcsolatos forrásokhoz lásd VARGA CSABA: *Bevezetés*. In HANS KELSEN i. m. XIV–XVI.; VARGA CSABA: *Kelsen-dokumentumok Magyarországon*. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): i. m. 58–85.

³⁹ Itt a Kelsen ideológiakritikai megsemmisítését tárgyaló fejezetnek a *Tiszta Jogtan pokoljárása* címet adta. Vö. VARGA CSABA: *Kelsen tiszta jogtana – tegnap, ma és holnap*. In VARGA CSABA: *A jog mint folyamat*. 50–59.

ebben a vonatkozásban nem alakult ki világos kép, illetve ellentmondásos értékelés született az ünnepelelt recepcióban játszott szerepéről.⁴⁰

A másik hozzájárulás, amely már túllép a recepció keretein és átvisz az elméletalkotás területére, a jogfogalom folyamat-konstrukciójának a kidolgozása. Ennek során a jog társadalomontológiai, makroszociológiai, kommunikációelméleti értelmezésének összefüggésében átfogóan, objektív és elméletkonstruktív módon tárgyalta és alkalmazta Hans Kelsen jogelméletét, s mint korábban jeleztük, kísérletet tett egy új, szintetikus és/vagy szinoptikus jogfilozófiai elmélet megalapozására.⁴¹

Mindent egybevetve, Varga Csaba teljesítménye döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy jelen sorok írójának a Kelsen-recepciót illetően már csak a normáltudományi kutatás magától értetődőségét kellett konstatálnia.⁴²

⁴⁰ Vö. JAKAB ANDRÁS: Hans Kelsen magyarországi fogadtatása. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): i. m. 86–121., különösen 101. Jakab ebben az írásában Varga Csabát, Peschka Vilmos mellett, Szabó Imre „másik tanítványaként” azonosítja, anélkül, hogy állítását közelebbről megindokolná, illetve anélkül, hogy az állítás és a Varga Csaba teljesítményének méltatása közötti nyilvánvaló ellentmondásnak tudatában lenne. „Szabó Imre egy másik tanítványa, Varga Csaba, aki ugyancsak erősen Lukács befolyása alatt áll, azonban már kifejezetten pozitívan viszonyult Kelsenhez. A *Bírói ténymegállapítási folyamat természeté* című művében elfogadta a tiszta jogtan számos téziséét, így különösen azokat, amelyek a jogalkalmazás konstitutív természetére, a jogalkalmazási folyamatban immanens szubjektív elemekre, illetve a jogértelmezési sémaként történő tematizálására vonatkoznak. Neki köszönhető, hogy a Bibó Kelsen-fordítása ötven év elteltével 1988-ban, tehát még a rendszerváltás előtt, végre megjelenhetett. Ezen túlmenően Varga maga is több Kelsen-fordítást készített *Jog és filozófia* című szöveggűjteménye számára.” (I. m. 101. o.). Ezzel szemben, legalábbis az általam ismert és feldolgozott szövegekből nem lehet egy ilyesfajta mester-tanítvány kapcsolat meglétére következtetni, kiváltképp nem a *Tiszta Jogtanhoz* írott „mélítató bevezetőből” (i. m. uo.) és persze az elméleti tartalmakat, a nézőpontot és érveket tekintve sem, inkább az ellenkezőjére. Feltételezhető, hogy Peschka Vilmoshoz kapcsolódóan is inkább hatás- és problémátörténetileg a társadalomontológiai kiindulópont formális azonossága értelmében fűzhetne szorosabb kutatói kapcsolat, azzal az erős megszorítással, hogy Peschka a saját jogelméleti konstrukciójában még egyértelműen a marxi paradigmán belül mozogva, analitikus irányban kísérlete meg alkalmazni a lukácsi nézőpontot, s ennek megfelelően a tiszta jogtant, mint jeleztük, elsősorban ideológiakritikailag értelmezte, s annak tudományos jelentőségét csak az előzetes értékelés keretében tartotta megítélhetőnek.

⁴¹ A jog, mint folyamat, intézményesült kommunikációs gyakorlat, amely három elem (szabály, hatósági döntés, tényleges gyakorlat) összjátékában, három irányú mozgás (a felülről lefelé haladó, az alapnormából kiinduló és arra hivatkozó *formális* érvényesség-származtatás; az alulról felfelé haladó, illetőleg horizontálisan ható *tartalmi* érvényesség-elismerés és elismertetés) együtthatásában önvonatkozású rendszerként épül fel és működik. „Tehát a lépcsőelmélet szerinti elvi lebontás találkozik (megerősítődik vagy gyengül, avagy párhuzamos sikon fut) a tényleges mozgással... Az újabb felismerések szerint az egyirányú, formális *érvényesség-származtatásnak* mint pusztá hivatkozási alapnak (ti. a jog kelsenii leírásának) ez a *körkörös*, egymást támogató *érvényesség-kölcsönzés*, valamint horizontális *érvényesség-megerősítés* a voltaképpeni mozgatóereje.” (VARGA CSABA: A jogi gondolkodás paradigmái. In VARGA CSABA: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. 272., 273.) A jog ontológiai értelemben az érvényesség (norma/szöveg) és ténylegesség (aktus/gyakorlat) szféráit közvetítő társadalmi komplexus, illetve magának a közvetítésfunkciónak a létszerű önmegszerveződése, amely belső felépülésében és működésében részkomplexusok folyamatszerű kapcsolataiból tevődik össze. A tiszta jogtan jogelméleti alkalmazáshoz lásd a 8. és 14. lánjegyzetet. A jog társadalomontológiai értelmezéséhez részletesen lásd Varga Csaba: *Jogi lét, jogi érvényesség*. In VARGA CSABA: *A jog mint folyamat*. Budapest: Szent István Társulat, 2002, 61–102.

Exkurzus III. Herbert L. A. Hart jogelméleti recepciója

A Hart magyar recepciójában, Takács Péter és a miskolci iskola képviselői mellett, Varga Csaba is szerepet vállalt, az ügy támogatójaként és kutatóként is. Az életmű és a személy értékelését tekintve pedig éppenséggel egyedülálló, különösen a miskolci iskola megközelítéséhez viszonyítva, ahogyan a szabályalapú jogelmélet megalkotóját méltatja.⁴³ Hart a nyelvfilozófiai és szociológiai nézőpont összekapcsolásán alapuló jogelméleti koncepciójával egyfelől kontinentális szemmel nézve is egy igen eredeti, termékeny álláspontot alakított ki, másfelől a jogfilozófiát újra érdekessé és fontossá tette az elméletekkel szemben távolságtartó angolszász jogi gondolkodásban, megszüntetve ezzel az angol jogelmélet második világháború utáni, többek között Neil MacCormick által diagnosztizált szétesettségét.⁴⁴ Varga Csaba ehhez a diagnózishoz kapcsolódik, és mintegy kiegészítve Horváth Barna *Angol jogelméletét*,⁴⁵ Hartot az angolszász jogi gondolkodásban testet öltött „csodaként” méltatja, és hatástörténetileg mint az euroatlanti értelemben egyetemes jogelméleti gondolkodás „jelenségét” elemzi.⁴⁶

* * *

Természetesen az e találkozási pontokon létrejött együttműködések, amelyek maradtalanul eleget tesznek bármely ideálisként felfogott tudományos diskurzus-modellnek, csak tudományos részeredményeket produkáltak. Azonban valamilyen módon,

⁴² „Az itt közölt tanulmányok a magyar Kelsen-recepció eseményeit, szerkezetét, illetve ennek változásait, mint tényeket interpretatív módon írják le, és tapasztalati bizonyítják, hogy tendenciáját tekintve a magyar Kelsen-recepció az 1948-ig érvényes pozitív viszonyulást felszámoló ideológiakritika totalitárius-totális formától a szinoptikus, objektivitásra és tárgyyszerűsége törekvő tudományos kritika irányába fejlődött. Ily módon a Kelsen-recepcióról – hasonlóan a Schmitt-recepcióhoz, mutatis mutandis – leolvasható a magyar jogtudomány által kivívott szellemi autonómia mértéke, és – még ha heurisztikus érvénnyel is, de – megítélhető e tudomány által aktuálisan elért emergencia szintje. A recepció tárgyalása ezzel remélhetőleg – és nemcsak közvetve – nyilvánvalóvá teszi a Kelsen-könyv jelentőségét is. E jelentőség mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy *a*) végérvényesen lezárja az úgynevezett lopakodó-hallgatólagos recepció korszakát, *b*) a szinoptikusan eljáró jogtudomány szellemében végérvényesen semlegesíti, illetve kizárja a tudomány területéről az ideológiakritikai tárgyalásmód olyan formáit, amelyek a jogtudást a politika területére kényszerítik, *c*) tematikusan-szimbolikusan kifejezi és megerősíti a Kelsen-ügyben kialakult tudományos konszenzust, *d*) és a hazai jogtudomány minden Kelsen-ügyben érintett – a jogfilozófia-jogelmélet, az alkotmányjog, a nemzetközi jog, valamint a politikafilozófia és politikatudomány, a filozófiatörténet és teológia területén jelentős kutatói tevékenységet végző – képviselőjének a kötet elkészítésébe történő bevonásával reprezentálja a hazai jogtudomány egységét és képességét az interdiszciplináris együttműködésre.” Cs. KISS LAJOS: Hans Kelsen magyar recepciója. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): i. m. 33–34.

⁴³ Vö. VARGA CSABA: A Hart-jelenség. *Világosság*, 2003/1–2, 75–87.

⁴⁴ I. m. 191.

⁴⁵ Vö. i. m. 188–190.

⁴⁶ Mindehhez köszönetképpen hozzá kell fűznünk, hogy Varga Csaba dokumentumai, fotói és levelei, a *Világosság* harmadik tematikus Hart-számának olyan személyes atmoszférát kölcsönöznek, amiért minden szerkesztő csak hálás lehet. Vö. Cs. KISS LAJOS – FÁBRI GYÖRGY (szerk.): i. m. S az ünnepi alkalomra tekintettel, még ha csupán visszamenőleg is, illendő köszönetet mondanunk a Kelsen-könyvben publikált dokumentumok rendelkezésre bocsátásáért és kommentálásáért.

miként az ünnepest életműve is, remélhetőleg megteremtik annak lehetőségét, hogy már egy új, átfogóbb látásmódot igénylő problémaszinten ösztönözzék további vizsgálódásokra a jogelmélet magyar kutatóit.

Ebből a szempontból, a magyar jogelmélet törekvéseit, a kutatók együttműködését illetően, megfontolandóak lehetnek az ünnepestnek azok a mondatai, amelyek a Kelsen-könyv epilógusaként írott tanulmányából származnak: „Végezetül egy tapasztalat és egy javaslat. A *Jogi Kari Konferenciák* eddigi rendezvényeire visszaemlékezve, Carl Schmitt politika- és jogelméletének alapkérdései kapcsán még azért vitáztunk, hogy megnyugtatóan szólhassunk arról, ki is valójában Schmitt a ráakódott címkék mögött, és miért is kell őt az euroatlanti kultúrkör szellemi nagyságaként kezelni. A harti jogfilozófia alapkérdésének tárgyalása során pedig úgy jártuk körül Hart életművének szeleteit és hatásait, hogy körötte még harcoltunk. Ám most, Kelsen tiszta jogtudományának és tiszta jogtanának jelentőségét és hatásait elemző konferenciánk kollektív bölcsességét csendes rezignáció lengte körül: nem volt semmi, ami a kelsen életműben lelkesítsen, vagy dühítsen, hiszen múltunk darabjaként végül is saját önazonosságunkról adtunk számot. S ezzel – mintegy a párhuzamosságokban különbségeket, azokban pedig azonosságokat érzékelve – elérkeztünk oda, hogy a kontinentális jog világában a megalapozó viták révbe érése nyomán figyelmünket az elkövetkezendő időkben már a tudományelméletileg továbblépő vitáknak szentelhessük.”⁴⁷

⁴⁷ VARGA CSABA: Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója. In Cs. KISS LAJOS (szerk.): i. m. 801.